

Andrzej Białkiewicz*

SAKRALNE ZNAKI W PEJZAŻU MIASTA

THE SACRED SIGNS IN THE LANDSCAPE OF CITY.

Od wieków architektura sakralna jest elementem wyróżniającym się w polskim krajobrazie. Jej lokalizacja oraz walory estetyczne i prestiżowe wyróżniają ją w świadomości człowieka. Staje się ona więc znakiem nobilitującym otoczenie, pełniąc rolę znaku dla miejsca, które przez to dzieło architektoniczne było i jest identyfikowane.

Słowa kluczowe: Sakralna, architektura, modernizm, styl, Podkarpacie

Sacred architecture from aged has created distinctive elements in the landscape. Across the whole country, its location, architectural forms and values, always a special prestige marked out sacred objects from others. The silhouette of the ecclesiastic towers give to every place individual and characteristic denotation.

Keywords: Sacred, architecture, modernism, style, Podkarpacie

Nie istnieje pejzaż Polski bez kościołów [1]

W świadomości człowieka od bardzo dawna tkwiło przekonanie, że istnieje również świat inny, niż ten, który bezpośrednio go otacza. Za sferę doskonałości uważano niebo. W wielu przypadkach odwzorowaniem owej doskonałości na ziemi stawało się wzniesienie budowli sakralnych. Dopiero pięć ostatnich tysiącleci stało się okresem budowy ogromnych zyguratów, piramid i świątyń. Była to najbardziej ambitna forma sztuki w monumentalnej skali, która dążyła do odzwierciedlenia wzorców, struktur i układów istniejących we wszechświecie [2].

Powstanie kościoła w znaczeniu budowli chrześcijańskiej zostało opisane przez F. Deichmanna, który zauważa, że w cesarstwie rzymskim: *Wszystko co*

chrześcijańskie wyrażało się wówczas jedynie w sferze ducha i religijności, poza stroną materialną [3]. Podkreśla on również, że architektura chrześcijańska nie wywodzi się ze *zjawisk niechrześcijańskiego otoczenia [4].* W początkowym okresie chrześcijaństwa do celów liturgicznych wykorzystywane były budynki mieszkalne, które czasem nieco przebudowywano. Swoim wyglądem zewnętrznym nie różniły się one od pozostałej zabudowy mieszkalnej. Za najstarszy przykład architektury chrześcijańskiej uważa się *dom kościoła* odkryty w sąsiedztwie pustynnej granicy między Syrią, a Mezopotamią w Dura Europos.

Rozkwit architektury chrześcijańskiej datuje się w zasadzie dopiero od drugiego dziesięciolecia IV wieku. Nie ukształtowały się jeszcze wówczas określone typy kościołów. Nastąpiło to w drugiej połowie

* Białkiewicz Andrzej, dr hab. inż. arch., Politechnika Krakowska, Samodzielny Zakład Rysunku, Malarstwa i Rzeźby.

1. Pustków osiedle, kościół, proj. Czesław Przybylski, Zdzisław Mączyński / Pustków estate, church, proj. Czesław Przybylski, Zdzisław Mączyński 2. Rzeszów, kościół pw. Chrystusa Króla, proj. Witold Erazm Rawski / Rzeszów, church of Christ the King, proj. Witold Erazm Rawski 3. Jabłonka k/Krosna, kościół, proj. Bogdan Treter / Jabłonka near Krosno, church, proj. Bogdan Treter

IV wieku, gdy Rzymianie zaczęli nawiązywać do form stosowanych przez architektów Konstantyna. Występowały zarówno budowle oparte na strukturze bazylikowej, jak i na planie centralnym. Istotną cechą był fakt, że w zasadzie od samego początku, od pojawienia się posiadały one monumentalny wyraz, co w jakimś stopniu stanowiło istotę ich architektury. Powstawały one zarówno w obrębie miast, jak i poza skupiskami zabudowy. Wydaje się, że architektura sakralna, będąc przede wszystkim *nośnikiem znaczeń* [5] już wówczas stawała się rodzajem znaku dla przestrzeni, w którą ją wkomponowywano.

W czasach karolińskich świątynie dzięki swej budzącej podziw strukturze zewnętrznej identyfikowały zarówno miejsce, jak i czas w którym powstały. Również w średniowieczu kościoł stanowił bezsporną dominantę naszego pejzażu. W gotyku zauważamy pewne zróżnicowanie widoku kościoła w krajobrazie. Katedry zazwyczaj posiadają dwie wieże, skromniejsze kościoły parafialne nader często jedną wieżę, a kościoły klasztorne miały bryłę bardziej zwartą bez mocno wyodrębnionej wieży. Oczywiście nie można tego zjawiska do końca generalizować, bowiem w niektórych przypadkach pojawiały się też dwuwieżowe kościoły parafialne, czy też niewielka liczba kościołów klasztornych z wyodrębnioną wieżą. W renesansie bryła budowli zostaje wzbogacona poprzez kopułę wieńczącą kaplicę. Sylwetę kościoła barokowego charakteryzuje wypiętrzona kopuła bądź też mocne, smukłe wieże. *Klasycyzm gwałtownie uspakaja te wybudane formy, nieledwie akcentując kościół to prostym tympanem, to schodkowym szczytem (...) to spłaszczoną, jakby wtopioną w otoczenie kopułą... (...) Zgodnie z duchem historyzmu w XIX i XX wieku odżywają na nowo splendory wież, kopuł, szczytów, znów tworząc eksponowane w krajobrazie kościoły* [6].

Dla architektury sakralnej dwudziestolecia międzywojennego charakterystyczne stało się poszukiwa-

nie nowych form. Jednak dla dwudziestolecia międzywojennego architektury polskiej, a zwłaszcza początkowego jego okresu, typowy był też nurt tradycyjnego dekoracjonizmu a czasem naśladownictwa.

Kilka wybranych przykładów z dwudziestolecia międzywojennego może zilustrować w jaki sposób architektura sakralna identyfikuje przestrzeń współczesnego miasta. Przykłady dotyczą województwa podkarpackiego. Pomimo, że nie są to wielce znaczące obiekty w historii modernistycznej architektury polskiej, jednak posiadają własne walory architektoniczne, a ich formy stały się historycznym faktem zasługującym z wielu powodów na uwagę. Poza tym te bardziej lub mniej okazałe kościoły czy kaplice stanowią pod względem ilościowym niemały zasób architektonicznej tkanki w pejzażu nie tylko Podkarpacia, ale i całej Polski. Architekturę tę tworzyli często wybitni projektanci, twórcy wielu znakomitych dzieł architektonicznych, którzy świadomie stosowali właśnie takie, a nie inne formy, bowiem odpowiadali oni na oczekiwania społeczeństwa.

Pierwszy przykład dotyczy nowej przestrzeni miejskiej, zaprojektowanej i zrealizowanej w całkowicie pustym terenie. W sierpniu 1937 r. Spółka Akcyjna w Katowicach, posiadająca fabryki chemiczne w Krywałdzie i Bieruniu Starym kupiła teren w Pustkowie. Był to obszar na skraju dużego masywu leśnego, między Wisłą a Sanem, bezpośrednio sąsiadujący z linią kolejową łączącą Sandomierz z Dębicą. Wkrótce przystąpiono do wycinki lasu i budowy fabryki chemicznej produkującej materiały wybuchowe, środki zapalne, tworzywa fenolowe i żywice lane. Jednocześnie budowano osiedle dla pracowników zwane wówczas „kolonią”. Cała inwestycja związana była z budową Centralnego Ośrodka Przemysłowego. Powstała również inicjatywa wzniesienia kościoła [7]. Jego projekt został wykonany przez Czesława Przybylskiego i Zdzisława Mączyńskiego [8]. Budowę rozpoczęto w roku 1938, a ukończono 9 lutego 1939 r.

Architektura kościoła, pomimo tradycyjnej kompozycji planu i bryły, czy też zastosowania uproszczonych form klasycznych, posiada wyraźne cechy modernizmu. Kompozycja z prostopadłościennych brył, prawie płaskie dachy, żelbetowa konstrukcja stropodachów z pokazanymi we wnętrzu żebrami, mocno uproszczony detal, bardzo oszczędna dekoracja, okrągłe otwory okienne oraz funkcjonalne wnętrza, w jakimś stopniu sytuują tę architekturę nawet w awangardzie polskiej tego okresu. W tym miejscu należy zwrócić uwagę, że obecnie, po 70 latach od realizacji tego prestiżowego wówczas przedsięwzięcia, część z dawnych budynków nie istnieje, a inne przejęły zupełnie nowe funkcje niż te dla których je projektowano. W wyniku przebudów zatarciu uległy również pierwotne formy architektoniczne. Powstała także nowa, często przypadkowa, zabudowa, zacierając dodatkowo charakter dawnego układu. Natomiast kościół nadal istnieje w niezmienionej formie i w dalszym ciągu służy funkcjom liturgicznym. Pomimo iż kubaturowo był to bardzo niewielki obiekt w stosunku do pozostałej zabudowy i nie stanowił dominanty w krajobrazie, to właśnie on przez 70 lat był i nadal jest istotnym znakiem tego miejsca.

Kolejny przykład, to kościół pod wezwaniem Chrystusa Króla w Rzeszowie przy ul. Krakowskiej (obecnie ks. Jałowego), zaprojektowany przez lwowskiego architekta Wincentego Witolda Erazma Rawskiego, a zrealizowany w latach 1931–1937. Architekt zaprojektował kościół na rzucie krzyża. Dwuspadowe, o bardzo niewielkim nachyleniu płaszczyzny dachów nad nawami nie były widoczne z perspektywy najbliższego otoczenia. Na przecięciu naw umieszczono wysoki tambur z kopułą zwieńczoną latarnią. Smukła sylweta kościoła, podkreślona dodatkowo wysoką kopułą stanowiła akcent w panoramie tej części miasta. Ogólnie można stwierdzić, że architektura oparta była na kompozycji klasycznej, jednak ze skromnym, uproszczonym detalem, proporcjami, prawie płaskimi dachami. W. Rawski wyraźnie nawiązuje tu do

modernizmu. Początkowo kościół ten miał służyć jedynie Męskiemu Seminarium Nauczycielskiemu, II Gimnazjum oraz wiernym z najbliższego sąsiedztwa, jednak w roku 1948 powstała tu parafia i wkrótce okazało się, że jego powierzchnia jest niewystarczająca dla nowych potrzeb. W latach 1987–1990 kościół został rozbudowany według projektu R. Orlewskiego. Powiększając kubaturę posłużono się formami i detałami architektonicznymi zastosowanymi przez W. Rawskiego w pierwotnym projekcie.

Wkrótce po realizacji architektura kościoła stała się rodzajem znaku w tej części miasta, a jego sylweta stanowiła dominantę w panoramie. Po 50 latach zmieniła się nie tylko okoliczna zabudowa, ale nawet układ urbanistyczny tej dzielnicy miasta. Kiedy zaistniała konieczność dostosowania obiektu do nowych potrzeb, znak ten był tak mocno utożsamiany ze swym miejscem, że rozbudowując kościół zastosowano identyczne formy i detale, tak aby w pejzażu miasta zachować tę architekturę sprzed 50 laty.

Istotnym elementem dziedzictwa kulturowego nie tylko Podkarpacia, ale i znacznej części Polski jest drewniana architektura sakralna. Odzwierciedla się w niej duże bogactwo i różnorodność form, doskonałe proporcje, konstrukcje, jak również wysoki poziom artystyczny i techniczny. Poza tym to właśnie architektura drewniana w znacznym stopniu stanowi o tożsamości krajobrazu kulturowego Podkarpacia. Z kościołów zrealizowanych w okresie dwudziestolecia międzywojennego na szczególną uwagę zasługują świątynie w Lisznej i Miękiszu projektowane przez Kazimierza Osińskiego oraz w Jabłonce autorstwa Bogdana Tretera.

W roku 1935 na zamówienie Antoniego Krasieńskiego, właściciela majątku w Jabłonce koło Krosna, B. Treter wykonał projekt kościoła pw. Matki Bożej Częstochowskiej. Kościół wzniesiono w latach 1936–1939. Jego bryła charakteryzuje się dużą zwartością i jednorodnością występujących w niej elementów. Zwartość przy jednoczesnej smukłości uzyskano

wprowadzając wysoki, przełamany dwuspadowy dach, zakończony od wschodu oktagonalnie. Przykrywa on całą bryłę kościoła, jest trzykrotnie wyższy niż ściany i w pewnym stopniu nadaje dynamikę całej budowli. Pośrodku kalenicy umieszczono dwukondygnacyjną sygnaturkę zwieńczoną smukłym ostrosłupowym dachem zakończonym puszką z krzyżem. Kościół w całości jest drewniany, ściany w konstrukcji zrębowej spoczywają na niskim kamiennym podmurowaniu. Dach pokryto gontem. Mimo wyraźnego nawiązania do form tradycyjnych, w pewnej mierze nawet i naśladowczych, kościół w Jabłonce posiada własny indywidualny kształt i wysublimowany wyraz artystyczny. B. Treter zastosował tu zmodernizowane formy architektury regionalnej, podkreślając motywy i detale architektury drewnianej. Architektura tego kościoła jest rodzajem znaku, który identyfikuje nie tylko tę miejscowość, w której powstał, ale cały obszar Podkarpacia.

We współczesnej architekturze sakralnej zauważa się dużą różnorodność występujących form. Są one wynikiem zarówno odzwierciedlenia aktualnych kierunków w sztuce, rozwoju techniki budowlanej, jak i zmian wynikających z nowych tendencji teologicznych po II Soborze Watykańskim. Architektura ta posiada również swój indywidualny, symboliczny wyraz. Pomimo to w bardzo wielu przypadkach wydaje się, że współczesna architektura sakralna nie uwolniła się całkowicie od tradycyjnych wzorców zarówno stylowych, jak i formalnych. Uważa się, iż jedną z charakterystycznych cech kształtowania architektury nowoczesnych świątyń katolickich było *zachowanie ideowo – formalnej ciągłości (...) obok ortodoksyjnej dwoistości i znaczeniowego uniwersalizmu* [9]. Poza tym bardzo często musi się ona mieścić w określonych realiach ekonomicznych. Można

jednak z całą pewnością stwierdzić, że ostatnie lata przyniosły wiele wybitnych dzieł w dziedzinie architektury sakralnej. Inny aspekt tej architektury to konieczność spełnienia oczekiwań określonych społeczności. Istotna jest więc *rola nowych zespołów sakralnych jako centrów kultury, nauczania, pomocy społecznej; po prostu tych funkcji, których nie umie dotychczas dobrze zorganizować świecka administracja nowych osiedli* [10]. Podobnie jak w poprzednich okresach, współczesna architektura sakralna przyjmuje rolę znaku miejsca, bardzo często stając się znakiem miasta, czy też jego fragmentu. Ale nie jest ona tylko znakiem w przestrzeni materialnej, ale także, znakiem związanym z niematerialnymi potrzebami człowieka.

Architektura sakralna, jej formy, a także i miejsce zarówno w tkance miasta, czy terenie otwartym, na przestrzeni wieków nie miały jednolitego wyrazu. Każda z epok historycznych zaznaczyła swe odbicie prezentując w krajobrazie sylwetę kościoła, stanowiącą w bardzo wielu przypadkach dominantę tego krajobrazu. Rzadko zdarzało się by obiekt sakralny projektowany był równocześnie z miastem, czy osiedlem dla którego powstawał. Najczęściej kościół był i jest wkomponowywany jako nowy element w istniejący kontekst i to zarówno urbanistyczny, jak i pejzażowy. Architektura sakralna od najdawniejszych czasów stanowiła i nadal stanowi szczególny wyróżnik miejsca w którym zaistniała. Poza tym jej lokalizacja oraz jej walory estetyczne i prestiżowe wyróżniają ją w świadomości człowieka. Staje się ona więc znakiem nobilitującym otoczenie. Można stwierdzić, że zarówno sylweta kościoła, jak i jego lokalizacja w mieście, nie tylko w historii, ale i obecnie pełnią rolę znaku dla miejsca, które przez to dzieło architektoniczne było i jest identyfikowane.

PRZYPISY

- [1] K. Kucza-Kuczyński, *Polska architektura sakralna 1972–1989*, [w:] A. A. Mroczek, K. Kucza-Kuczyński, *Nowe kościoły w Polsce*, Warszawa 1991, s. 12.
- [2] C. Humphrey, P. Vitebsky, *Architektura i sacrum*, Warszawa 2005, s. 10.
- [3] F. Deichmann, *Archeologia chrześcijańska*, Wrocław 1994, s. 65. Cyt. za: W. Wawrzyniak, *Sacrum w architekturze Paradygmaty kościoła św. Ducha i Zboru Zielonoświątkowego we Wrocławiu*, Wrocław 1996, s. 18.
- [4] W. Wawrzyniak, *op. cit.*
- [5] B. Filarska, *Początki architektury chrześcijańskiej*, Lublin 1983.
- [6] J. Bogdanowski, *Kościół w krajobrazie*, [w:] *Sztuka w liturgii*, pod red. W. Świerzawskiego, Wydawnictwa Naukowe PAT, Kraków 1996.
- [7] Inf. za: M. Uzar, *XXV lat Parafii św. Stanisława Biskupa w Pustkowie Osiedlu*, Rzeszów 2007.
- [8] Wojewódzki Podkarpacki Konserwator Zabytków w Rzeszowie, Karta Ewidencji Zabytków, Architektura i Budownictwo, wpis do rejestru zabytków nr A-71 z dnia 01, 02, 2003 r.
- [9] J. Rabiej, *Tradycja i nowoczesność w architekturze kościołów katolickich. Świątynia fenomenem kulturowym*, Gliwice 2004, s. 129.
- [10] K. Kucza-Kuczyński, *op. cit.*, s. 13.